

Святлана МАРОЗ

Марына РЖАВУЦКАЯ

**БЕЛАРУСКАЯ МОВА Ў СЯМ'І СЛАВЯНСКІХ МОЎ
І МОЎ НАРОДАЎ СВЕТУ**

УРОК-ЛЕКЦЫЯ (ІХ КЛАС) З ЭЛЕМЕНТАМ ГУТАРКІ

Мэты: сфарміраваць уяўленне пра месца беларускай мовы ў сям'і славянскіх моў і моў народаў свету; даць тэарэтычныя звесткі пра паходжанне беларускай мовы, прычыны роднасці славянскіх моў; паказаць асноўныя этапы станаўлення беларускай літаратурнай мовы; вызначыць ролю славурых дзеячоў нацыянальнай культуры (Ф. Скарыны, С. Буднага, В. Цяпінскага і інш.) у развіцці і пашырэнні старабеларускай мовы, акрэсліць уплыў творчасці выдатных беларускіх пісьменнікаў (В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, Цёткі, Я. Купалы, Я. Коласа і інш.) на фарміраванне нормаў літаратурнай мовы, расказаць пра найбольш істотныя дасягненні ў даследаванні беларускай мовы асобнымі навукоўцамі (І. Насовіч, Б. Тарашкевіч, Я. Карскі); выявіць спецыфічныя асаблівасці беларускай мовы.

Абсталяванне: раздрукоўкі з табліцамі, тэкстамі, партрэты (Ф. Скарыны, В. Цяпінскага, І. Насовіча, Я. Карскага і інш.)*, энцыклапедычны даведнік “Францыск Скарына і яго час”, “Беларуская граматыка для школ” Б. Тарашкевіча, зборнік “Жалейка” Я. Купалы, “Беларусы” Я. Карскага і інш.**

Літаратура:

1. **Беларуская мова** : Энцыклапедыя / Пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск : БелЭн, 1994. – С. 257, 377 – 382, 495 – 497, 558 – 559.
2. **Куліковіч, У. І.** Алімпіяды па беларускай мове. – Мінск : Аверсэв, 2007. – С. 398 – 402.
3. **Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў.** / П. У. Сцяцко, М. Ф. Гуліцкі, Л. А. Антанюк. – Мінск : Выш. шк., 1990. – 222 с.
4. **Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі** : у 5-ці т. – Т. 1. – Мінск : БелСэ, 1984. – С. 506 – 508, 689 – 690; Т. 5. – Мінск : БелСэ, 1987. – С. 498 – 499.
5. **Янкоўскі, Ф. М.** Гістарычная граматыка беларускай мовы / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск : Выш. шк., 1989. – С. 10 – 11, 21 – 24, 41 – 48.

Тып урока: урок вывучэння новага матэрыялу.

Ход урока

План лекцыі

I. Месца беларускай мовы сярод іншых моў; паходжанне беларускай мовы.

* Пры магчымасці можна выкарыстаць мультымедыйныя слайды.

** Табліцы, партрэты, кнігі і інш. дэманструюцца ў час лекцыі.

- II. Этапы станаўлення беларускай літаратурнай мовы.
- III. Славутыя дзеячы нацыянальнай культуры і іх роля ў пашырэнні старабеларускай мовы.
- IV. Значэнне творчасці вядомых беларускіх пісьменнікаў для фарміравання нормаў беларускай літаратурнай мовы.
- V. Вядомыя беларускія мовазнаўцы і іх навуковая спадчына.
- VI. Спецыфічныя асаблівасці беларускай літаратурнай мовы.*

I. Арганізацыйны момант.

II. Паведамленне тэмы і мэт урока.

III. Актуалізацыя апорных ведаў.

Акрэсліце значэнне тэрмінаў і тэрміналагічных спалучэнняў: мова, камунікатыўная функцыя, беларуская мова, літаратурная мова.

Мова – сістэма фанетычных, лексічных і граматычных сродкаў, якая выконвае камунікатыўную функцыю і забяспечвае фарміраванне і выражэнне думак, пачуццяў і волевыяўленняў чалавека.

Камунікатыўная функцыя – прызначэнне быць сродкам зносін паміж людзьмі, сродкам перадачы інфармацыі.

Беларуская мова – мова беларускага народа, адна з усходнеславянскіх моў.

*Літаратурная мова – узорная, унармаваная форма агульнанароднай мовы, якая выкарыстоўваецца ў разнастайных сферах зносін у вуснай і пісьмовай разнавіднасцях.**

IV. Псіхалагічная падрыхтоўка вучняў да ўспрымання новага матэрыялу.

V. Вывучэнне новага матэрыялу.

Лекцыя настаўніка.

I. Месца беларускай мовы сярод іншых моў, паходжанне беларускай мовы.

Як вы думаеце, колькі моў на зямлі?

Агульную колькасць моў на Зямлі можна назваць толькі прыблізна.

Паводле звестак Акадэміі навук Францыі, насельніцтва зямнога шара гаворыць не менш чым на 2796 мовах, якія аб'ядноўваюцца ў 11 вялікіх і каля 50 малых моўных груп, а ўсе, хто гаворыць на гэтых мовах, выкарыстоўваюць ад 7 да 8 тыс. дыялектаў. Нямецкія вучоныя сцвярджаюць, што сучасныя народы свету гавораць на мовах, колькасць якіх перавышае 4000, а ўсяго навуцы вядома каля 5600 жывых і мёртвых моў.

Якія з моў з'яўляюцца найбольш пашыранымі ў свеце?

* Можна выкарыстаць мультымедычны слайд (або запісы на дошцы).

Да самых пашыраных моў свету сёння адносяцца: кітайская, англійская, хіндзі і урду, іспанская, руская, бенгальская, інданезійская, арабская, партугальская, японская, нямецкая, французская. На гэтых мовах гаворыць больш за 3,3 млрд. чалавек з 5 млрд. жыхароў Зямлі. З пералічаных моў афіцыйнымі і рабочымі мовамі ААН з'яўляюцца: англійская, іспанская, руская, кітайская, французская, арабская, нямецкая.

Параўноўваючы, даследуючы асаблівасці моў свету, навукоўцы аб'ядналі іх у асобныя сем'і, групы і падгрупы.

*Беларуская мова належыць да індаеўрапейскай сям'і моў, славянскай групы, якая дзеліцца на тры падгрупы: усходнеславянскую, заходнеславянскую, паўднёvasлавянскую (гл. табліцу).**

Падгрупа	Мова
Усходнеславянская	руская, украінская, беларуская
Заходнеславянская	польская, чэшская, славацкая, верхнялужыцкая, ніжнялужыцкая, кашубская, палабская (мёртвая)
Паўднёvasлавянская	сербскахарвацкая, балгарская, славенская, македонская, стараславянская (мёртвая)

Гэтыя падгрупы склаліся гістарычна. Назвы “ўсходне-, заходне-, паўднёvasлавянскія мовы” адпавядаюць геаграфічнаму размяшчэнню славян. І хоць ва ўсходнеславянскую падгрупу ўваходзяць усяго тры мовы, але па колькасці носьбітаў яна самая вялікая.

Індаеўрапейская сям'я – самая вялікая ў свеце сям'я моў. Зараз на індаеўрапейскіх мовах гаворыць амаль палова чалавецтва. Акрамя індаеўрапейскай сям'і моў, даследчыкі вылучаюць яшчэ сіна-тыбецкую, аўстранезійскую, дравідыйскую, аўстраазіяцкую і інш. сем'і.

Схематычна месца беларускай мовы ў індаеўрапейскай сям'і моў можна паказаць наступным чынам:

* Вылучанае курсівам неабходна запісваць.

	каля 600 млн. чал.)	інш., мёртвая – лацінская	
3.	Кельцкая (колькасць носьбітаў каля 1 млн. чал.)	ірландская, гэльская, валійская, брэтонская і інш.	
4.	Балтыйская	літоўская, латышская, мёртвыя – пруская, яцвяжская	
5.	Іранская (колькасць носьбітаў каля 83 млн. чал.)	Заходняя	курдская, белужская, талышская, таджыцкая, персідская, хазара і інш.
		Усходняя	асецінская, ягнобская, афганская (пашто) і інш.
6.	Індыйская (колькасць носьбітаў каля 780 млн. чал.)	хіндзі, урду, бенгалі, панджабі, сіндхі, сіндгальская, непалі, цыганская і інш., мёртвыя – ведыйская, санскрыт	
7.	Анаталійская	вымерлая група	
8.	Тахарская	тахарская А, тахарская Б (мёртвыя)	
9.	Грэчаская (колькасць носьбітаў каля 12,2 млн. чал.)	грэчаская	
10.	Італійская	мёртвыя мовы	
11.	Армянская (колькасць носьбітаў звыш за 6 млн. чал.)	армянская	
12.	Фрыгійская	фрыгійская (мёртвая)	
13.	Фракійская	фракійская (мёртвая)	
14.	Албанская (колькасць носьбітаў каля 3 млн. чал.)	албанская	
15.	Венецкая	венецкая (мёртвая)	
16.	Славянская	Усходняя	беларуская, руская, украінская
		Заходняя	чэшская, славацкая, кашубская, польская, верхнялужыцкая, ніжнялужыцкая, палабская (мёртвая)
		Паўднёвая	балгарская, сербскахарвацкая, славенская, македонская, стараславянская (мёртвая)

Блізкасць славянскіх моў тлумачыцца ў першую чаргу тым, што ў пэўны перыяд продкі сучасных славянскіх народаў жылі разам на параўнальна невялікай тэрыторыі, так званай прарадзіме славян. Зразумела, што ў той час сувязь паміж імі была цяснейшая, а падабенства, у тым ліку і моўнае, было значна большым, чым цяпер. Сляды былой блізкасці продкаў славян захоўваюцца ў сучасных мовах і дыялектах. Адносна вызначэння месца моўных продкаў беларусаў існуе некалькі поглядаў.

Адны даследчыкі лічаць (А. Шахматаў), што продкі беларусаў на пэўным этапе развіцця славянскай моўнай супольнасці займалі прамежкавае становішча

паміж продкамі рускіх і ўкраінцаў і прадстаўнікамі заходнеславянскіх народаў, разам з якімі яны перажылі шэраг агульных моўных працэсаў, сярод іх найважнейшымі лічацца дзеканне – цеканне і страта [p’].

Іншыя сцвярджаюць (П. Бузук), што і ў старажытнасці мова продкаў беларусаў займала цэнтральнае становішча ў славянскім свеце, пра што сведчаць шматлікія ізагласы, якія звязваюць пераважна з усходнімі і заходнімі славянамі (поўнагалоссе, аканне, яканне, дзеканне, цеканне, падаўжэнне зычных у спалучэнні з j і інш.).

Ёсць меркаванне (А. Трубачоў), што ў межах праславянскай моўнай прасторы продкі беларусаў разам з украінцамі і паўднёварусамі былі бліжэй да прадстаўнікоў дыялектаў, на базе якіх пазней фарміравалася ніжнялужыцкая, сербскахарвацкая і славенская мовы. Звяртаецца ўвага на спецыфічныя тыпалагічныя сувязі беларускай мовы з сербскахарвацкай у будове склада і інш.

Незалежна ад гэтых поглядаў у сучаснай славістыцы ўсё больш пачынае пераважаць думка пра складанае паходжанне ўсіх сучасных славянскіх моў, у тым ліку і беларускай, моўных продкі якой маглі належаць да розных дыялектных групак праславянскага перыяду. У сувязі з гэтым падвяргаецца сумненню даволі распаўсюджаны тэзіс пра поўным зыходнае дыялектнае адзінства ўсходніх славян і тэорыя так званай агульнай калыскі ўсіх усходнеславянскіх моў.

Асобную праблему складае высвятленне месца беларускай літаратурнай мовы сярод літаратурных моў іншых славянскіх народаў.

Паводле М. Трубяцкога, у развіцці славянскіх літаратурных моў заўважаюцца дзве традыцыі: царкоўнаславянская і чэшска-польская. Сувязь паміж мовамі, якія належаць да першай традыцыі, ёсць сувязь па пераемнасці: руская літаратурная мова, якая засвоіла на працягу ўсёй сваёй гісторыі значную колькасць рыс першай літаратурнай мовы славян – стараславянскай (царкоўнаславянскай). Сюды ж далучаецца і балгарская літаратурная мова, якая часткова непасрэдна працягвае пэўныя асаблівасці царкоўнаславянскай літаратурнай традыцыі, а часткова атрымала іх праз рускую літаратурную мову ў больш позні час. Для літаратурных моў чэшска-польскай традыцыі, куды ўключаюцца чэшская, польская, славацкая, лужыцкая і ў пэўных адносінах украінская мовы, вырашальнае значэнне мае ўплыў суседніх літаратурных моў у перадачы гэтай традыцыі. Што датычыцца сучаснай літаратурнай беларускай мовы, то заключны этап яе фарміравання ў пачатку нашага стагоддзя выяўляе выразнае тыпалагічнае падабенства з тэрытарыяльна далёкімі ад яе сербскахарвацкай і македонскай літаратурнымі мовамі. Аснову чэшска-польскай традыцыі складае апора на жывую народную мову, фанетычны правапіс (“Пішы, як гаворыш, чытай, як напісана”), шырокая лексічная база і некаторыя іншыя рысы. Яе характарызуе таксама свядома, як у сербскахарвацкай, ці гістарычна абумоўлены, як у беларускай і македонскай, разрыў з папярэдняй пісьмовай традыцыяй.

Неабходна адзначыць, што ў развіцці пісьменства ў Беларусі назіралася ўздзеянне і царкоўнаславянскай, і чэшска-польскай традыцый. Мова перакладаў Францыска Скарыны, адносна характару якой вядуцца да гэтага часу спрэчкі (беларуская ці царкоўнаславянская з элементамі беларускай?), фактычна была спробай стварэння беларускай літаратурнай мовы ў рэчышчы царкоўнаславянскай традыцыі, а старабеларуская літаратурная мова часоў Вялікага Княства Літоўскага несумненна развівалася пад значным уплывам чэшска-польскай літаратурнай традыцыі.

Але абедзве названыя традыцыі не атрымалі працягу на Беларусі, што было звязана з гістарычнымі ўмовамі яе развіцця, і новая беларуская літаратурная мова ўзнікла пасля пэўнага перапынку ў пісьмовай традыцыі на базе народных гаворак. Зразумела, што пры гэтым назіраўся моцны ўплыў таксама з боку суседніх літаратурных моў, у першую чаргу – рускай, польскай, а на заключным этапе фарміравання – і ўкраінскай, што пэўным чынам “згладзіла” праяўленне названай традыцыі.

II. Этапы станаўлення беларускай літаратурнай мовы

1. Кіеўская Русь

У другой палове IX ст. нашай эры ўзнікла вялікая дзяржава Кіеўская Русь з цэнтрам у Кіеве. Яна не была ні беларускаю, ні рускаю, ні ўкраінскаю дзяржаваю: тады яшчэ не было асобных усходнеславянскіх народаў; гэта была ўсходнеславянская дзяржава, у якой складалася з былых блізкіх славянскіх плямёнаў усходнеславянская народнасць, складалася мова гэтай народнасці.

Пашырэнне феадальнай уласнасці на зямлю, развіццё рамяства і гандлю паступова вялі да ўмацавання феадальных цэнтраў (Полацк, Ноўгарад, Валынь, Суздаль і інш.), а ўзмацненне іх эканамічнага і палітычнага значэння прывяло да драблення Кіеўскай Русі на асобныя княствы, у ліку першых, што аддзяліліся ад старажытнай дзяржавы, былі Полацкае (Полацка-Мінская зямля) і Наўгародскае. У другой палове XI – пачатку XII стст. Кіеўская Русь распалася.

2. Вялікае Княства Літоўскае

У XIII – пачатку XIV ст. тэрыторыя амаль усёй сучаснай Беларусі, а таксама землі сучаснай Украіны апынуліся ў складзе Вялікага Княства Літоўскага. Паўночна-ўсходнія і паўднёвыя землі былой Кіеўскай Русі трапілі пад уладу татара-мангольскіх захопнікаў.

У новых гістарычных умовах з XIII ст. пачалі складацца, а з XIV – XVI стст. адасобіліся тры ўсходнеславянскія народнасці – беларусы, рускія, украінцы, аднаведна – беларуская, руская і ўкраінская мовы.

Пісьменства XV ст. на Беларусі характарызуецца насычанасцю спецыфічна беларускімі асаблівасцямі, і ёсць падставы гаварыць пра беларускую літаратурна-пісьмовую мову, якая сваімі фанетычнымі,

граматычнымі, лексічнымі асаблівасцямі істотна адрозніваецца ад усходнеславянскай мовы X – XII стст.

Мова беларускай народнасці склалася ў XIV – XVI стст., калі землі сучаснай Беларусі знаходзіліся ў складзе Вялікага Княства Літоўскага ва ўмовах пашырэння эканамічных і культурных сувязей паміж насельніцтвам беларускіх зямель, ва ўмовах барацьбы за нацыянальную незалежнасць супраць чужаземнай агрэсіі – татарскіх, нямецкіх і іншых заваёўнікаў.

У Вялікім Княстве Літоўскім, значную частку якога складала тэрыторыя сучаснай Беларусі, мова беларусаў была моваю дзяржаўных устаноў, дзяржаўных дыпламатычных зносін, на ёй пісаліся акты і граматы, сеймавыя пастановы і інш. На беларускай мове стварылася і развівалася багатая на свой час літаратура: пераклады з іншых моў, летапісы, вучэбныя кнігі, арыгінальныя літаратурныя творы. Пашырылася ўжыванне беларускай мовы на этнаграфічную Літву: пісалі не толькі беларусы, а і літоўцы.

У перыяд Вялікага Княства Літоўскага беларуская мова развівалася ў цесных узаемных сувязях з суседнімі мовамі (рускай, украінскай, польскай, літоўскай, латышскай). Праз польскую мову ў беларускую пранікаюць словы з чэшскай, нямецкай і іншых моў.

У Вялікім Княстве Літоўскім аб’ектыўна склаліся ўмовы для развіцця беларускай мовы, яе літаратурна-пісьмовай формы. Развіццю беларускай мовы спрыяла і тое, што літоўскае пісьменства фактычна пачынаецца толькі з сярэдзіны XIV ст.

3. Рэч Паспалітая

У другой палове XVI ст. адбылася падзея, у выніку якой Беларусь апынулася ў іншых гістарычных абставінах. Люблінскі сейм 1569 г. прыняў так званую Люблінскую унію, паводле якой Вялікае Княства Літоўскае і Каралеўства Польскае аб’ядналіся ў адной дзяржаве – Рэчы Паспалітай. З часам кіруючая палітычная роля сканцэнтравалася, асабліва з другой паловы XVII ст., у руках польскіх магнатаў (параўн.: у сейме Вялікага Княства Літоўскага, паводле статута, з літоўскіх зямель былі паслы віленскія, вількомірскія, жамойцкія, ковенскія, троцкія, упіцкія; з беларускіх – аршанскія, ашмянскія, берасцейскія, brasлаўскія, ваўкавыскія, віцебскія, гарадзенскія, лідскія, мазырскія, мінскія, мсціслаўскія, навагрудскія, пінскія, полацкія, рэчыцкія, слонімска; таму, натуральна, моваю сейма была мова беларусаў).

Рэч Паспалітая з падтрымкаю каталіцкага Рыма паступова і настойліва пачала праводзіць палітыку апалячвання і акаталічвання беларусаў; яшчэ больш узмацняецца, чым у перыяд Вялікага Княства Літоўскага, эксплуатацыя беларускага народа.

Частка беларускіх феодалаў, беларускай знаці прыстасоўваецца да новых сацыяльна-палітычных умоў, аб’ядноўваецца з польскімі магнатамі. У Бярэсці, Гародні, Слоніме, Лідзе і іншых гарадах і мястэчках Полаччыны, Міншчыны, Магілёўшчыны, Навагрудчыны, Вілейшчыны, Гомельшчыны насаджаецца

каталіцызм, ідзе прымусовае “запісванне ў палякі” беларусаў. Польшкія феадалы і каталіцкія царкоўнікі захоплівалі дзяржаўныя землі на тэрыторыі Беларусі.

На Беларусі ўводзіцца польская мова як дзяржаўная, паяўляецца сетка польскіх школ. У 1696 г. прымаецца закон, паводле якога дзяржаўнаю моваю на Беларусі становіцца польская.

Склаліся такія ўмовы, пры якіх літаратурна-пісьмовая мова перажывае заняпад. Развіваецца толькі жывая народна-дыялектная мова.

III. Славуцыя дзеячы нацыянальнай культуры і іх роля ў пашырэнні старабеларускай мовы

У развіцці старабеларускай мовы, яе літаратурна-пісьмовай формы, вялікую ролю адыграла кнігадрукаванне, распачатае беларускім вучоным, славуцым асветнікам свайго часу Францыскам Скарынам.

– Што вы ведаеце пра беларускага першадрукара?

Нарадзіўся ў г. Полацку прыкладна ў 1490 г. у сям’і купца Лукі Скарыны. Першапачатковую адукацыю атрымаў у Полацку і, відаць, у Вільні. Потым вучыўся на філасофскім факультэце Кракаўскага ўніверсітэта, дзе атрымаў вучоную ступень бакалаўра філасофіі. Пасля, як мяркуюць даследчыкі, працаваў і вучыўся ў Заходняй Еўропе. У Падуанскім універсітэце атрымаў вучоную ступень доктара медыцыны, меў таксама ступень доктара свабодных навук. Пры падтрымцы віленскіх мецэнатаў Якуба Бабіча і Багдана Онькава стварыў у Празе першае ў гісторыі беларускае выдавецтва. Францыск Скарына пераклаў на мову, набліжаную да мовы старажытнага беларускага пісьменства, а ў 1517 – 1519 гг. пракаментываў і выдаў 23 кнігі Бібліі. Вярнуўшыся на радзіму, Скарына стварыў у Вільні новае выдавецтва, абсталяваў у доме Якуба Бабіча друкарню, пракаментываў і надрукаваў на царкоўна-славянскай мове некалькі выданняў пад агульным загалоўкам “Малая падарожная кніжка” (каля 1522 г.), у 1525 г. апублікаваў “Апостал”.

У XVI ст. з’явіліся іншыя выдатныя дзеячы беларускай культуры.

– Каго з іх вы можаце назваць?

[С. Будны, В. Цяпінскі, П. Мсціславец і інш.].

Сымон Будны – беларускі асветнік, паслядоўнік традыцый Ф. Скарыны – паходзіў з сям’і дробнага шляхціца. Скончыў факультэт вольных мастацтваў Кракаўскага ўніверсітэта, з 1588 г. выкладаў на беларускай мове катэхізіс у пратэстанцкай школе ў Вільні. Быў адным са стваральнікаў Нясвіжскай друкарні. У гэтай друкарні выдаў кальвінісцкі катэхізіс (1562 г.). Гэта першая кніга на беларускай мове надрукавана на тэрыторыі Беларусі. Катэхізіс – гэта кніга, у якой растлумачаны асновы хрысціянскай веры. Тэкст пададзены ў форме пытанняў і адказаў. Пачынаецца кніга тытульным лістом, упрыгожаным вялікай застаўкай-узорам. За тытульным лістом змешчана прысвячэнне князям Радзівілам, якім належаў Нясвіж. Акрамя катэхізіса С. Будны надрукаваў і іншыя свае творы рэлігійнага характару (“Пра апраўданне грэшнага чалавека

перад Богам”, “Пра дзве сутнасці Хрыста” і інш.). С. Будны выступаў за роўнасць усіх саслоўяў перад законам. Войны ён падзяляў на справядлівыя, якія вядуцца для абароны радзімы, і несправядлівыя, захопніцкія.

С. Будны быў таленавітым літаратарам (пісаў на беларускай, польскай і лацінскай мовах), празаікам і паэтам, вучоным-філолагам, перакладчыкам.

Васіль Цяпінскі. Беларускі асветнік, пісьменнік, выдавец. Бацька (Мікалай Амелянавіч) быў дробным гаспадарскім баярынам Полацкага павета. В. Цяпінскі меў родавы маёнтак Цяпіна (Чашніцкі раён), спадчынныя і набытыя ўладанні ў Мінскім, Лідскім, Віленскім паветах. Цяпінскі быў паплечнікам С. Буднага, падзяляў яго грамадска-палітычныя погляды. Разам з С. Будным адстойваў права дзяржавы весці справядлівыя войны супраць пагрозы тыраніі. У 1570-я гг. на свае сродкі заснаваў друкарню, што знаходзілася, відаць, у Цяпіне. В. Цяпінскі выдаў “Евангелле”, тэкст якога быў надрукаваны ў 2 слупкі – на царкоўна-славянскай і беларускай мовах. Пераклад на беларускую мову самастойны, добра апрацаваны, выданне ўпрыгожана разнастайнымі ініцыяламі, наборным арнаментом.

Дзейнасць В. Цяпінскага спрыяла зараджэнню і ўздыму нацыянальна-культурнага і патрыятычнага руху на Беларусі ў канцы XVI – пачатку XVII стст.

Пётр Мсціславец. Адзін з рускіх і беларускіх першадрукароў, гравёр XVI ст. Выхадзец з Мсціслава. Удзельнічаў у заснаванні друкарні ў Маскве (разам з І. Фёдаравым), дзе надрукаваў “Апостал” (1564 г.), два выданні “Часоўніка” (1565 г.). Пад націскам кансерватыўнага духавенства пакінуў Маскву і пераехаў у мястэчка Заблудава Гродзенскага павета да гетмана Вялікага Княства Літоўскага Р. Хадкевіча, які дапамог заснаваць друкарню і выдаць “Евангелле вучыцельнае” (1569 г.), “Псалтыр з часаслоўцам” (1570 г.). Праз некаторы час П. Мсціславец пераехаў у Вільню, з дапамогаю Мамонічаў (Кузьма і Лукаш, купцы, грамадскія дзеячы ВКЛ) заснаваў друкарню і выдаў “Часоўнік”, “Евангелле напраздольнае”, “Псалтыр”. Выданні П. Мсціслаўца адметныя высокім паліграфічным узроўнем, мелі маляўнічы арнамент, гравюры.

– Як вы думаеце, у чым важнасць друкарскай дзейнасці Ф. Скарыны і яго паслядоўнікаў, у чым важнасць кнігадрукавання ўвогуле?

Калі кнігі былі рукапісныя, іх купіць мог толькі вельмі багаты чалавек. Дзякуючы друкаванню, кнігі сталі больш даступнымі, стала пашырацца пісьменнасць сярод народа, развівацца навука, культура, асвета.

IV. Значэнне творчасці вядомых беларускіх пісьменнікаў для фарміравання нормаў беларускай літаратурнай мовы

У канцы XVIII ст. пасля трох падзелаў Рэчы Паспалітай, Беларусь увайшла ў склад Расійскай імперыі. У пэўнай ступені гэтая падзея ў гісторыі беларускага народа мела прагрэсіўнае значэнне.

У новых гістарычных умовах пачынаецца пэўнае ажыўленне беларускай літаратуры і літаратурна-пісьмовай мовы. *Новая беларуская літаратурная мова складаецца на аснове жывых народных гаворак*. Працяглы перыяд заняпаду (з канца XVII ст.) беларускай літаратурнай мовы прывёў да таго, што папярэднія яе здабыткі выкарыстоўваліся ў новай літаратурнай мове вельмі слаба.

Пачатак станаўлення сучаснай беларускай арфаграфічнай сістэмы прыпадае на XIX ст., перыяд, калі сталі друкавацца творы новай беларускай літаратуры. Новая беларуская літаратурная мова не магла абапірацца на традыцыі старабеларускай мовы, а складвалася на аснове жывой мовы народа. *У аснову нацыянальнай беларускай літаратурнай мовы ляглі гаворкі цэнтральнай Беларусі*. Пісьменнікі ў сваіх творах адлюстроўвалі характэрныя асаблівасці роднай гаворкі, бо правапіс старажытнай мовы, заснаваны на традыцыйна этымалагічных прыёмах пісьма, быў далёкі ад жывога вымаўлення. Выпрацоўцы аднастайных напісанняў садзейнічаў рост беларускіх выданняў.

Назавіце, якія вы ведаеце беларускія выданні і выдавецтвы?

У гэты час разгортваюць дзейнасць шматлікія беларускія выдавецтвы: “Загляне сонца і ў наша аконца”, кнігавыдавецкае таварыства “Наша хата”, кніжныя таварыствы “Мінчук”, “Лучынка”, “Вясёлка” і інш.; выходзяць першыя беларускія легальныя газеты “Наша доля”, “Наша Ніва”.

Неабходнасць рэдагавання літаратурных твораў паскарала працэс замацавання на пісьме выразных асаблівасцей жывой мовы.

Вялікая заслуга ў станаўленні нормаў беларускай пісьмовай мовы належыць выдатным беларускім пісьменнікам.

– Узгадайце імёны вядомых беларускіх пісьменнікаў канца XIX – пачатку XX стст.

В. Дунін-Марцінкевіч, Ф. Багушэвіч, Янка Купала, Якуб Колас і інш. у сваіх творах перадавалі адметныя асаблівасці беларускага вымаўлення (аканне, дзеканне, цеканне, падаўжэнне зычных...).

Такім чынам, літаратурная мова шліфуецца і ўдасканальваецца паступова ў працэсе развіцця, найперш, мастацкай літаратуры, і таму выдатная роля ў фарміраванні беларускай літаратурнай мовы належыць класікам айчыннай літаратуры.

V. Вядомыя беларускія мовазнаўцы і іх навуковая спадчына

Вялікую ролю ў станаўленні беларускай мовы як сістэмы адыграла і навуковая распрацоўка лінгвістычных аспектаў.

Сярод вучоных-лінгвістаў, што займаліся даследаваннем беларускай моўнай сістэмы, трэба назваць найперш такія прозвішчы, як І. І. Насовіч, Я. Ф. Карскі, Б. А. Тарашкевіч.

Іван Іванавіч Насовіч – беларускі філолаг, этнограф, фалькларыст, лексікограф – нарадзіўся ў 1788 г. у в. Градзівец Магілёўскай губерні (цяпер

Чавускі раён) у сям’і праваслаўнага святара. Першапачатковую адукацыю атрымаў ад бацькі, потым закончыў Магілёўскую духоўную семінарыю. Працаваў інспектарам і выкладчыкам рускай славеснасці ў Аршанскім духоўным вучылішчы, потым у Мсціслаўскім вучылішчы. Быў прызначаны рэктарам гэтага вучылішча. Пазней працаваў наглядчыкам Маладзечанскага 5-класнага дваранскага вучылішча, пасля старшым выкладчыкам Свянцянскага дваранскага вучылішча, праз некаторы час быў прызначаны кіраўніком гэтай установы.

Кожны пераезд даваў магчымасць І. Насовічу знаёміцца з гаворкай жыхароў, запісваць фальклор. За 30-ці гадовы перыяд педагагічнай дзейнасці быў сабраны багаты этнічны, моўны і фальклорны матэрыял.

Пасля выхаду на пенсію І. Насовіч вярнуўся ў Мсціслаў і заняўся навукова-даследчай дзейнасцю. Яго працы: “Кароткае філалагічнае назіранне над беларускай гаворкай”, “Збор да 1000 беларускіх прыказак”, “Кароткі збор беларускіх слоў” (з тлумачэннем іх сэнсу і характарыстыкай вымаўлення).

За рукапіс слоўніка «Алфавітны паказальнік старажытных беларускіх слоў, выбраных з “Актаў, якія адносяцца да гісторыі Заходняй Расіі”» Імператарская Акадэмія навук прысудзіла І. Насовічу Увараўскую прэмію (1500 руб. серабром). На жаль, слоўнік не надрукаваны.

За “Слоўнік беларускай мовы” (1870 г.) І. Насовічу была прысуджана Дзямідаўская прэмія. “Слоўнік беларускай мовы” (“Словарь белорусского нарѣчія”) – гэта першы навуковы даведнік па лексіцы беларускай мовы XIX ст. (больш за 30 тысяч слоў). Слоўнік мае ўніверсальны характар, але найбольш паслядоўна ў ім рэалізуюцца дыялектны і перакладны паказчыкі. Пераважае ў слоўніку паўночна-ўсходняя дыялектная лексіка. У 1983 г. было ажыццёўлена факсімільнае перавыданне слоўніка.

Памёр І. І. Насовіч у 1877 г., пахаваны ў Мсціславе на могілках Тупічэўскага манастыра.

Яўхім Фёдаравіч Карскі – славуты беларускі філолаг, у асобе якога спалучаліся мовавед, літаратуразнаўца, фалькларыст, палеограф, бібліяграф, педагог, грамадскі дзеяч, – нарадзіўся ў 1861 г. ў сям’і вясковага настаўніка ў в. Лаша Гродзенскага павета. Вучыўся ў Ятранскім і Беразавецкім народных вучылішчах, Мінскай духоўнай семінарыі, Нежынскім гісторыка-філалагічным інстытуце. Паспяхова вытрымаў магістарскі экзамен у Варшаўскім універсітэце, абараніў магістарскую дысертацыю ў Кіеўскім універсітэце (1893 г.), абараніў доктарскую дысертацыю ў Маскоўскім універсітэце (1898 г.). Чытаў лекцыі па розных лінгвістычных дысцыплінах у Варшаўскім, Растоўскім, Петраградскім універсітэтах.

Я. Ф. Карскі быў сапраўдным філолагам-энцыклапедыстам. Займаўся старажытнымі славянскімі мовамі, палеаграфічнымі асаблівасцямі пісьмовых помнікаў, літаратурай і фальклорам усходніх славян. *Галоўная яго навуковая праца – 3-х томнае даследаванне “Беларусы” (1903 – 1922 гг.).*

У I т. Я. Карскі змясціў “Этнаграфічную карту беларускага племені”, апісаў сістэму беларускай мовы, даў гістарычную карціну паходжання беларускага народа (1903 – 1908 гг.); II т. (1908 – 1912 гг.) складаецца з 3-х частак: 1. Гістарычны нарыс гукаў беларускай мовы (1908 г.), 2. Гістарычны нарыс словаўтварэння і словазмянення ў беларускай мове (1911 г.), 3. Нарысы сінтаксіса беларускай мовы (1912 г.); III т. (1916 – 1922 гг.) складаецца з 3-х частак: 1. Народная паэзія (1916 г.), 2. Старая заходнебеларуская славеснасць (1921 г.), 3. Мастацкая літаратура на народнай мове (1922 г.).

Па глыбіні навуковага асвятлення, шырыні ахопу фактаў, культурна-грамадскай значнасці даследавання “Беларусы” не мела на той час роўных сабе філалагічных прац ні ў адной славянскай краіне.

Абапіраючыся на навуковыя факты, сваім даследаваннем Я. Ф. Карскі паказаў, што мова беларускага народа, хоць і блізкая да суседніх славянскіх моў, мае сваю сістэму, якая развівалася, узбагачалася і ўдасканалвалася ва ўзаемадзеянні з роднаснымі мовамі, але паводле ўласных законаў, што і вызначыла яе сучасную нацыянальную своеасаблівасць.

Сярод іншых найбольш значных прац Я. Ф. Карскага варта адзначыць “Узоры славянскага кірылаўскага пісьма з X да XVIII ст.”, “Нарыс славянскай кірылаўскай палеаграфіі”.

Памёр Я. Ф. Карскі 29 красавіка 1931 г.

Браніслаў Адамавіч Тарашкевіч – вядомы беларускі грамадскі і палітычны дзеяч, публіцыст, мовазнавец і перакладчык – нарадзіўся ў 1892 г. у засценку Мацюлішкі (зараз Літва). Закончыў гісторыка-філалагічны факультэт Петраградскага ўніверсітэта (1916 г.), працаваў у ім прыват-дацэнтам грэчаскай і лацінскай моў. З 1918 г. загадваў культурна-асветным аддзелам Пецяўбургскага аддзялення Беларускага нацыянальнага камісарыята. У 1919 г. выкладаў беларускую і грэчаскую мовы ў Мінскім педінстытуце, у 1920 г. загадваў сектарам дэпартамента асветы так званай Сярэдняй Літвы, у 1921 – 1922 гг. працаваў дырэктарам Віленскай беларускай гімназіі і быў адным з кіраўнікоў Таварыства беларускай школы. У 1922 г. выбраны паслом (дэпутатам) сейма Польшчы, узначаліў у ім Беларускі пасольскі клуб. За абарону правоў беларускага насельніцтва і палітычную дзейнасць у студзені 1927 г. быў арыштаваны і асуджаны на 12 гадоў турэмнага зняволення. У 1930 г. яго выпусцілі на волю, але праз год зноў арыштавалі і ў лістападзе 1932 г. асудзілі на 8 гадоў катаржнай турмы. У верасні 1933 г. быў абменены на савецкага палітвязня і жыў у Маскве, працаваў у Міжнародным аграрным інстытуце загадчыкам аддзела Польшчы і Прыбалтыкі. У маі 1937 г. арыштаваны і па беспадстаўным абвінавачванні ў шпіёнскай дзейнасці на карысць Польшчы расстраляны (1938 г.).

Беларускім мовазнаўствам Б. Тарашкевіч займаўся на працягу ўсяго жыцця. Яшчэ студэнтам Пецяўбургскага ўніверсітэта ён апублікаваў у часопісе “Раніца” (1914 г., № 1) артыкул “Не пакідайце сваёй мовы”, у якім заклікаў

шанаваць родную мову, таму што яна з'яўляецца душой народа, запісваць мясцовую лексіку, казкі, легенды, песні, прыказкі, загадкі.

У 1913 г. на прапанове Янкі Купалы Тарашкевіч пачаў працаваць над беларускай граматыкай, і ў 1918 г. у Вільні яна ўбачыла свет. Праца была высока ацэнена спецыялістамі, некалькі разоў перавыдавалася і адыграла выключную ролю ў нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы. Як аўтар “Беларускай граматыкі для школ” Тарашкевіч у 1928 г. быў абраны правадзейным членам АН БССР.

Сярод іншых даследаванняў Б. Тарашкевіча адзначым “Сінтаксіс беларускай мовы”, які быў здадзены ў друк, але так і не выдадзены, пераклады “Іліяды” Гамера, “Пана Тадэвуша” А. Міцкевіча. Апублікаваны былі толькі дзве песні “Іліяды”. Пераклад паэмы “Пан Тадэвуш”, які быў надрукаваны ў Мінску (1981 г.) і ў Польшчы (1984 г.), атрымаў высокую ацэнку беларускіх і польскіх спецыялістаў.

Усебаковае вывучэнне беларускай мовы іграе выключную ролю для ўсведамлення і разумення гістарычнага значэння беларускага народа як неад’емнай часткі ўсяго славянства.

VI. Спецыфічныя асаблівасці беларускай літаратурнай мовы

Першыя спецыфічныя беларускія рысы адлюстраваліся яшчэ ў старажытных пісьмовых помніках XIII ст. А ўжо з сярэдзіны XV ст. пісьмовыя тэксты насычаны адметнымі беларускімі асаблівасцямі, якія характэрныя і для сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

1. Беларускай мове ўласцівы зычны гук [ў]: *галоўка, здароўе, праўда, жоўты*. У рускай мове гэтаму гуку адпавядае ў вымаўленні [в] ([*правда*]), [ф] ([*трафка*]), [л] ([*долгий*]), [у] ([*была у брата*]).

2. Беларускім падоўжаным зычным гукам [ж, з’, дз’, л’, н’, с’, ц’, ч, ш], якія абазначаюцца на пісьме падвойнымі літарамі (*збожжжа, маззю, суддзя, соллю, каменне, калоссе, жыццё, ноччу, застрэшыша*), у рускай мове адпавядаюць спалучэнні “зычны + й”: [*сол’йу, ноч’йу*].

3. Беларускі зычны [з] працяжны, фрыкатыўны адпавядае рускаму [г] выбухному. У беларускай выбухны [г] сустракаецца толькі ў шэрагу запазычаных слоў (*ганак, гузік, рэзгіны, мазгі, гонта*).

4. У беларускай мове шэсць афрыкат (афрыката – зычны гук, у якім зліты ў адно цэлае змычны і шчылінны гукі) [дз’, дз, дж, ц’, ц, ч]: *дзень, дзынкаць, гляджу, цесна, цэлы, чужы*. У рускай мове афрыкаты дзве (*цельй, чужой*).

5. Беларускім мяккім свясцячым афрыкатам [дз’, ц’] (*дзіця*) адпавядаюць у рускай мове мяккія зычныя [д’, т’] (*дитя*).

6. Беларускай афрыкаце [дж] у рускай мове адпавядае гук [ж], а ў запазычаннях са стараславянскай мовы [жд]: *сяджу – сижу, прыгладжваць – пригладживать, папярэджанне – предупреждение*.

7. Беларускі гук [р] паслядоўна цвёрды зычны: *рыба, парадак, растрэсці, запрэгчы, грыб, рэчка, вяроўка*. У рускай мове ёсць [р] цвёрды і [р'] мяккі (*рыба*, але *порядок, растрясти, запрячь, гриб, речка, верёвка*).

8. Зычны [ч] у беларускай мове заўсёды цвёрды: *чэрці, канчаток, крынічны, святочны, крумкач*. У рускай мове [ч'] – мяккі зычны.

9. У словах іншамоўнага паходжання паміж галоснымі ў беларускай мове вымаўляецца ўстаўны зычны [й]: *біэлаг, біэграф, рацыён, сацыёлаг, біятокі, грацыёзны, пенсіянер*. У рускай мове – *биолог, биограф, рацион, социолог, биотоки, грациозный, пенсионер*.

10. Склады ро, ло, ле (ля) у беларускай мове чаргуюцца з ры, лы, лі: *глотка – глытаць, дрогнуць – дрыжаць, гром – грымоты, дровы – дрывожня, бляск – блішчыць*. У рускай мове: *глотка – глотать, дрова – дровосек*.

11. Для беларускай мовы характэрны прыстаўныя галосныя ў словах, што пачынаюцца групай зычных гукаў, першы ў якой санорны (зычны гук, у вымаўленні якога голас пераважае над шумам [л', л, н, н', м, м' і інш.]): *ільняны, аржаны, іржавы, іржышча, імхі*. У рускай мове: *льняной, ржаной, ржавый, мхи*.

12. Беларускай мове ўласцівы прыстаўны зычны [в] перад пачатковымі [о, у]: *вуліца, вуха, вузел, вучань, вока, вокны, восень, возык*. У рускай мове: *улица, ухо, узел, ученик, око*.

Безумоўна, адзначаны далёка не ўсе адметнасці, характэрныя для беларускай літаратурнай мовы. Паспрабуем вылучыць і іншыя, выконваючы наступнае заданне.

VI. Замацаванне вывучанага.

Заданне. Прачытайце тэксты. Выпішыце словы са спецыфічнымі беларускімі асаблівасцямі.

I. Знакавую ролю для развіцця славянскіх літаратурных моў адыгралі царкоўнаславянскія пераклады Бібліі. Гісторыя іх стварэння выглядае наступным чынам. У 862 г. да візантыйскага імператара Міхаіла III прыехалі паслы ад вялікамараўскага князя Расціслава. Вялікая Маравія, славянская дзяржава, адчувала моцны ўціск з боку суседняга Усходнефранкскага каралеўства. Імкнучыся замацаваць сваю ўладу, вялікамараўскі князь вырашыў правесці хрысціянізацыю сваіх падданных і папрасіў імператара Візантыі, каб той прыслаў да яго настаўніка новай веры. У 863 г. місіянеры прыбылі ў Маравію. Гэта былі браты Канстанцін (у манастве Кірыл) і Мяфодзій, ураджэнцы горада Салуні (цяпер Салонікі, горад на поўначы сучаснай Грэцыі), якія валодалі грэчаскай і славянскай мовамі (дыялект салунскіх славян, які належаў да паўднёvasлавянскай моўнай групы) як роднымі (згодна з паданнем, іх маці была славянкай). З дзіўнай хуткасцю браты стварылі “славеньскую мову”. На гэтую мову сталі не толькі перакладаць кананічныя кнігі, але і пісаць на ёй арыгінальныя творы. Справа перакладу Бібліі на славянскую мову атрымала такі шырокі рэзананс, што Канстанцін і Мяфодзій павінны былі накіравацца ў Рым для ўдзелу ў дыспуце. Перамога засталася за братамі,

прычым Канстанцін апраўдаў сваё імя Філософ, папікнуўшы апанентаў у тым, што яны хочучь бачыць астатнія народы “сляпымі і глухімі”.

Паводле І. Будзько.

II. Статут Вялікага Княства Літоўскага – гэта звод законаў феадальнага права, які дзейнічаў у Вялікім Княстве Літоўскім з сярэдзіны XVI да сярэдзіны XIX ст. і вытрымаў за гэты час тры рэдакцыі (1529 г., 1566 г., 1588 г.). Ён з’яўляецца дакументальным пацвярджэннем адной з самых дасканалых сістэм права ў Еўропе таго перыяду. Менавіта ў Літоўскім Статуце былі сфармуляваны нормы дзяржаўнага (канстытуцыйнага) права, чаго на той час не ведала заканадаўчая практыка іншых еўрапейскіх краін. Апошняя рэдакцыя мае 14 раздзелаў і 488 артыкулаў, якія змяшчаюць нормы шлюбна-сямейнага, зямельнага, грамадзянскага, крымінальнага і крымінальна-працэсуальнага права. Статут ВКЛ – унікальны помнік прававой культуры і пісьменства. Роля ўсіх рэдакцый Статута ВКЛ у гісторыі беларускай мовы надзвычай важная. Яны замацоўвалі найлепшыя моўныя здабыткі канцылярска-юрыдычнага пісьменства свайго часу, а па багаці лексічнага матэрыялу з імі не можа параўнацца ніякі іншы помнік старабеларускага друку. Таму натуральна, што Статуты ВКЛ заўсёды былі аб’ектам лінгвістычных даследаванняў, найбольш актыўна выкарыстоўваліся ў якасці крыніцы пры вывучэнні гісторыі беларускай мовы.

Паводле І. Смірновай.

III. У маі 1906 г. ў Пецярбургу пачалася дзейнасць новай беларускай кнігавыдавецкай суполкі “Загляне сонца і ў наша аконца”. Таварыства занялося сістэматычным планамерным выданнем беларускіх кніг.

Першая кніга, выдадзеная суполкай, – “Беларускі лемантар, або Першая навука чытання” – тоненькая брашурка з трыццаці старонак. Асноўнай жа прадукцыяй беларускага выдавецтва былі творы мастацкай літаратуры, сярод якіх драматычныя п’есы і камедыі для сцэны, з беларускімі песнямі і нотна-музычным матэрыялам, пераклады з польскай, рускай і ўкраінскай моў (“Пашыліся ў дурні” М. Крапіўніцкага, “У зімовы вечар” Э. Ажэшкі, “Сватанне” А. Чэхава, “Модны шляхцюк” К. Каганца, “Паўлінка” Я. Купалы і інш.).

Для друку беларускамоўных кніг суполка выкарыстоўвала два шрыфты – кірылічны і лацінскі. Выдаўцы ўлічвалі пэўныя культурныя традыцыі таго ці іншага аўтара, а таксама чытацкай аўдыторыі (“польская” ці “руская”).

Упершыню выдавецтвам ажыццёўлены друк беларускіх паштовак (“пісулек”) з выявамі беларускага пейзажу, партрэтамі беларускіх сялян і іх побыту.

За гады існавання суполкі ўбачылі свет 39 кніг літаратурнага, грамадска-палітычнага, побытавага, навукова-папулярнага зместу, агульным тыражом больш за 100 тысяч экзэмпляраў (“Жалейка” Я. Купалы, “Пан Тадэвуш”

А. Міцкевіча, “Гапон” В. Дуніна-Марцінкевіча, “Дудка беларуская” і “Смык беларускі” Ф. Багушэвіча, “Батрак” Я. Коласа, “Песні” Ц. Гартнага і інш.).

Паводле Л. Доўнар.

VII. Дамашняе заданне.

З “Беларуска-рускага слоўніка” выпісаць 20 слоў з характэрнымі беларускімі спецыфічнымі рысамі.

VIII. Падвядзенне вынікаў урока.